

О.М. Донік
(м. Київ)

УЧАСТЬ КУПЕЦТВА УКРАЇНИ В ОРГАНАХ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ (1870–1918 рр.)

В умовах економічного поступу, значних соціальних змін останньої третини XIX ст. роль купецтва у громадському житті України постійно зростала. Адже ця соціальна група, суспільне становище якої визначалося не лише законодавчими нормами, а й суто економічними чинниками, не тільки зберігала за собою значення самостійної сили у соціально-економічних умовах, що постійно змінювалися, а й посилювала його. З останньої третини XIX ст. купецтво, насамперед у найбільших торгово-промислових центрах, відчутно потіснило дворянство не тільки у фінансуванні діяльності громадських закладів, а й в органах місцевого самоврядування. Матеріальні можливості та громадські посади створювали умови для нарощування соціального і культурного капіталу купецтва.

Право брати участь у місцевому самоврядуванні за купецьким станом закріплювала ще “Грамота на права та користі містам Російської імперії” (“Жалувана грамота містам”) від 21 квітня 1785 р.¹ Купецтво, як невід’ємна складова „міських обивателів” або “середнього роду людей”, було частиною міської громади, що користувалася відносним самоврядуванням і відала адміністративно-господарськими питаннями свого поселення. Хоча грамота надавала право участі в міському управлінні всім постійним жителям міста, у першій половині XIX ст. воно переходить винятково в руки представників „міських” станів. Відповідно до юридичного акту 1785 р. головною інституцією міського громадського управління була міська (градська) дума, що складалася із двох підрозділів: розпорядчої загальної думи і виконавчої шестигласної. На практиці в більшості міст існували єдині думи як виконавчі органи, а первинними органами міського управління були загальні збори городян².

У зборах міських громад могли брати участь чоловіки старше 25 років, які були приписані до даного міста або до інших міських поселень, але займалися тут торгово-промисловою діяльністю. При цьому вони повинні були володіти капіталом, „с которого проценты не ниже пятнадцати рублей серебром”³. Міські збори вирішували найважливіші питання життя місцевої громади і на кожні три роки обирали посадових осіб. Кількість виконавчих посад, що заміщалися за вибором міської громади, була значною. Однак на практиці структура громадського управління в кожному місті більше визначалася традиціями, ніж буквою закону. Хоча закон спеціально обумовлював рівне представництво всіх станів у міській думі, на практиці цього положення чітко дотримувалися не скрізь. Так, у 1866 р. 25 із 40 гласних міських дум Харківської губернії належали до купецького стану. Кількість гласних міських дум була неоднаковою і часто змінювалася. Наприклад, Харківська міська дума у 1869 р. мала, крім керівника громадського управління – міського голови, шість гласних, що брали участь у засіданнях, трьох гласних зі стягнення 1% збору з нерухомого майна та двох – земському податку⁴.

Купецтво, що знаходилось на верхньому щаблі ієрархії „міських” станів, було провідною силою дореформеного міського громадського управління. Цьому,

насамперед, сприяли міцні економічні позиції купецького стану. Майновий цenz перешкоджав одержанню права голосу на міських зборах переважній більшості міщан і цехових. Водночас, крім самостійних купців, у цих зборах могли брати участь купецькі сини, купецькі брати тощо, а почесні громадяни некупецького походження практично не відвідували зборів міської громади. Так, напередодні міської реформи 1870 р. купці такого губернського центру, як Харків, повністю контролювали громадське управління. У зборах харківської міської громади 10 липня 1864 р. брали участь, зокрема, 11 цехових, 5 міщан і 80 (83,3 %) купців⁵. Більше того, у Харкові нерідко неможливо було провести межу між міськими і становими купецькими зборами. У невеликих містах, де перевага „податних” станів у структурі населення була більш помітною, основну масу учасників міських зборів складали міщани. Однак купецтво і тут у більшості випадків було найвпливовішою групою.

Утім, багато купців сприймали „службу по виборах” не як політичне право, а як обтяжливу повинність. Зрозуміло, не всі представники цього стану хотіли чи були здатні прилучитися до громадських справ. У багатьох для цього не вистачало кругозору й елементарної освіченості, ставала на заваді сконцентрованість на отриманні зиску. У середині XIX ст., за словами одного із сучасників, „серед купецтва тоді ще твердо трималася думка, що громадськими справами займається тільки той, у кого погано йдуть власні”⁶.

Дореформене міське громадське управління перебувало у повній залежності від місцевої адміністрації. Стосунки купецтва із самодержавною владою на чолі з імператором, авторитет якої купцями ніколи не піддавався сумніву, відбувалися в рамках усталеної системи соціальних відносин. Критику вони висловлювали, як правило, у внутрішньому колі, об’єктом якої була майже виключно економічна політика уряду. На початку 70-х рр. XIX ст. у Росії склалася нова система міського управління, яка без значних змін проіснувала до падіння імперії. Міське положення 1870 р.⁷ мало на меті впорядкувати й удосконалити міське громадське управління, перетворити його на дієвий інститут самоврядування, залучивши до нього більш широкі верстви населення, насамперед привілейовані прошарки міського населення (у першу чергу дворянство). Право участі у міських виборах здобули всі фізичні та юридичні особи, що сплачували на користь міста збір із нерухомого майна або додаткові відрахування з торгово-промислових документів. У законодавчому документі зазначалося, зокрема, те, що одне гільдійське свідоцтво надавало право участі у виборчих зборах тільки одній особі (або тій, на чие ім’я воно видавалося, або за його дорученням кому-небудь із членів родини). Однак він не забороняв купецьким родичам брати участь у виборах як власникам нерухомості, тимчасовим купцям тощо. Вибори проводилися окремо по трьох (у виняткових випадках – двох) куріях-розрядах – великих, середніх і дрібних платників податків, кожна з яких обирала 1/3 гласних міської думи. Тобто один голос великого платника податків дорівнював кільком голосам середніх і кільком десяткам дрібних. Крім того, закон дозволяв виборцеві однієї курії балотуватися в гласні на зборах іншої, що надавало заможним городянам можливість контролювати вибори в нижчих куріях.

Загальна кількість гласних реформованих міських дум, у залежності від чисельності виборців, складала від 30 до 72 чоловік. Особи, обрані понад визначене число (якщо вони були), автоматично ставали кандидатами в гласні. Функції думи були не тільки розпорядницькими, а й в окремих випадках законодавчими – вона отримала право видавати обов’язкові постанови, що мали силу закону для

жителів свого міста. Дума обирала членів виконавчого органу – управи, а також міського голову, який головував як у думі, так і в управі. На ці посади могли претендувати всі городяни, які володіли правом голосу (не обов'язково гласні). Термін повноважень органів міського самоврядування збільшувався до чотирьох років. Контроль над законністю діяльності міського самоврядування здійснював губернатор, а розгляд скарг на міську владу доручався спеціально створеному губернському у міських справах присутствію. Проте, у сфері наданої міським думами компетенції, насамперед місцевого господарства, ці установи діяли цілком самостійно.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. поклали в основу формування соціальних відносин не юридично закріплений феодально-становий, а буржуазний матеріально-фінансовий принцип. Представники різних станів та прошарків – дворяни, купці, ремісники, міщани – залучалися до участі в міському самоврядуванні, яке не мало станового поділу, отримували можливість брати участь в управлінні, користуватися міською власністю й угіддями, закладами з опіки, народної освіти, охорони здоров'я та ін.

Після запровадження міської реформи від 16 червня 1870 р., із посиленням ролі місцевого самоврядування купці стали важливою його складовою як гласні всестанових дум і члени їх виконавчих органів – управ. Купецтво, яке поряд із дворянством представляло найбільш заможні прошарки міста, не тільки продовжувало зберігати за собою значення самостійної сили в нових соціально-економічних умовах, особливо в торгово-промислових містах, а й, більш того, посилювало свою роль у громадському житті.

Частка купців у складі органів міського самоврядування найбільш відчутною виявилася у великих торгових центрах, де вони становили найзаможнішу й найвпливовішу соціальну групу. Так, згідно з таблицею 1, відсоток купців і почесних громадян із купецького стану (із правом особистого голосу й за дорученням) у складі дум на 4-те чотириріччя (1883–1886 рр.) по 7-ми великих містах України, в основному губернських, в середньому становила 48,2%⁸.

Місто	Число гласних / відсоток	Дворяни, духовництво, чиновники / відсоток	Купці, почесні громадяни із купецького стану / відсоток	Міщани, ремісники, селяни / відсоток
Одеса	72 / 100	34 / 47,2	34 / 47,2	4 / 5,6
Харків	72 / 100	29 / 40,3	39 / 54,1	4 / 5,6
Херсон	72 / 100	21 / 29,2	37 / 51,4	14 / 19,4
Миколаїв	72 / 100	32 / 44,4	31 / 43,1	9 / 12,5
Катеринослав	72 / 100	26 / 36,1	38 / 52,8	8 / 11,1
Полтава	72 / 100	24 / 33,3	35 / 48,6	13 / 18,1
Сімферополь	72 / 100	28 / 38,9	40 / 55,6	4 / 5,5
Чернігів	60 / 100	35 / 58,3	18 / 30	7 / 11,7
Усього	564 / 100	229 / 40,6	272 / 48,2	63 / 11,2

Табл. 1. Соціальний склад міських дум у найбільших містах України в 1883–1886 рр. (в абсолютних показниках і відсотках)

Склад дум у містах, які ввійшли до цієї таблиці, свідчить про те, що самоврядування в найбільших торгово-промислових центрах України з 1870-х рр. відбувалося без домінування представників дворянства. Навіть у такому губернському місті, як Чернігів, де обличчя представницьких зборів визначалося традиційною елітою міського суспільства – дворянством, купецький стан був представлений майже третиною гласних. Тенденція превалювання купецтва насамперед окреслилася в тих містах, які переживали промисловий підйом або були важливими осередками торгівлі, насамперед у Харкові, Херсоні, Катеринославі та Сімферополі, на що вказують дані таблиці. Тут купці отримали більше половини всіх місць у думі. Таким чином, тільки у двох зазначених у таблиці міських думах – Чернігівській і Миколаївській – купецтво поступалося представникам першої групи, у решті – мало більшість.

Із посиленням на початку 1880-х рр. державного контролю над міським самоврядуванням серед освічених верств населення зменшився інтерес до участі в ньому. Більшість представників міщанства, селянства та цехових, як правило, взагалі ігнорували міські вибори. Купці ж за традицією продовжували ставитися до органів міського самоврядування як до своїх станових установ, а їхній великий підприємницький досвід, енергія й працелюбство були незамінними у повсякденній роботі цих органів.

Соціальний склад міських дум визначав і їх політику. Перші угруповання в органах міського самоврядування формувалися за станово-професійно-освітнім принципом. Як правило, одне з них групувалося навколо купецтва, до якого долучалися підприємці з інших соціальних верств, а друге – охоплювало представників чиновництва й інтелігенції, які здебільшого були дворянами або різночинцями⁹.

Усе ж у цілому представництво купців і почесних громадян у міських думах, якщо брати в межах окремих регіонів України, за підрахунками Л.Ф.Писарькової, напередодні реформи 1892 р. було набагато меншим у порівнянні з окремими найбільшими торгово-промисловими центрами. Наприклад, у містах Лівобережжя воно становило 30,8%, а Південно-Західного краю – всього 14,4% (середнє представництво купців і почесних громадян у міських думах по всіх українських губерніях становило 26,1%)¹⁰. Якщо брати в межах окремої губернії, наприклад Харківської, то відсоток купців – гласних думи в цьому губернському центрі значно відрізнявся від тих, які були в повітових. Так, з 710 гласних 12 дум повітових і заштатних міст Харківської губернії, обраних протягом 1875–1878 рр. (на 1–2-е чотириріччя) 169 (23,8 %) представляли купецтво, при цьому вони значно поступалися гласним із „податних” станів (54,6 %), але перевищували дворян і чиновників (21,5 %). У губернському центрі картина була зовсім іншою – на виборах 1875 р. купці виявилися на рівні з представниками привілейованих станів – 34 проти 35 (всього 72 гласних)¹¹.

Така різниця у складі гласних була обумовлена особливостями історичного й економічного розвитку кожного окремого регіону чи міста. У багатьох випадках міське управління хоча й перебувало здебільшого в руках торгового прошарку, проте дрібних підприємців, які переважали чисельністю всіх інших виборців (так, гласні – міщани, ремісники й селяни по губерніях Лівобережжя і Південно-Західного краю становили відповідно 45,6% і 58,2%)¹². Аналогічна ситуація була характерна для більшості районів Російської імперії: наприкінці 80-х рр. XIX ст. купецтво було найчисельнішою групою серед гласних губернських міст (47 %) і другою після представників „податних” станів – у повітових і заштатних (33 %) ¹³.

Після того, як уряд визнав головною причиною прорахунків у діяльності міського громадського управління його зайву самостійність, 1892 р. було введено у дію нове Міське положення¹⁴, яке посилило контроль місцевої адміністрації за діяльністю органів міського самоврядування. Справедливо визнаючи вади виборчої системи, законодавці пішли по шляху не розширення, а скорочення складу виборців. Право голосу зберегли фізичні і юридичні особи, що володіли нерухомістю не менш, як на 1000 руб. у губернських центрах, і не менш, як на 300 руб. в інших містах або сплачували міські збори з гільдійських підприємств. Після податкової реформи 1898 р. купецькі свідоцтва взагалі перестали бути необхідною умовою для одержання виборчих прав – досить було вибрати тільки відповідні їм промислові документи. Одночасно було ліквідовано куріальну система виборів. У невеликих міських поселеннях запроваджувалося спрощене громадське управління. Інтереси міської громади тут представляли збори уповноважених (12–15 чол.), що обиралися всіма домовласниками, нерухомість котрих оцінювалася у понад 100 руб. За вибором зборів уповноважених заміщалися виконавчі посади міських старост і їх помічників.

Місто	Число гласних / відсоток	Дворяни, різночинці, відсоток	Купці, почесні громадяни / відсоток	Міщани, ремісники, селяни / відсоток
Одеса	57 / 100	31 / 54,4	24 / 42,2	1 / 1,7
Київ	72 / 100	53 / 73,6	18 / 25,0	1 / 1,4
Харків	73 / 100	10 / 13,7	53 / 72,6	10 / 13,7
Катеринослав	45 / 100	19 / 42,2	23 / 51,1	3 / 6,7

Табл. 2. Соціальний склад дум у найбільших містах України в 1893–1896 рр. (в абсолютних показниках і відсотках)

Як видно з таблиці 2¹⁵, вибори за Міським положенням 1892 р. аж ніяк не вплинули на присутність купців як гласних дум у таких найбільших українських містах, як Одеса, Катеринослав та Харків. Навпаки, в останньому купецтво та почесні громадяни (які, як правило, були купецького походження) серед решти соціальних груп, представники яких потрапили до цього органу самоврядування, перебували в абсолютній більшості (становили більше 2/3).

Аналіз складу міських дум засвідчує, що найвищий рівень представництва купців в органах самоврядування більшості українських міст спостерігався з 1870-х рр. до початку ХХ ст., відколи представники вільнонайманих професій та чиновництво почали тіснити купецтво. Помітне скорочення чисельності купецтва після податкової реформи 1898 р. відчутно зменшило і його вплив в органах міського самоврядування. Різка політизація громадського життя на початку ХХ ст., коли в міських думах почали відігравати роль не міжстанові суперечності, а різні політичні погляди, що особливо було помітним на прикладі великих міст, та економічна криза 1901 р., яка дещо звузила роль підприємців у громадському житті, призвели до втрати купецтвом значення самостійної сили в управлінні міст. Ослаблювало домінування купецтва в міських органах самоврядування, поряд із цим, і все більше залучення їх до діяльності різних професійних об'єднань, які

відстоювали їхні економічні інтереси на місцевому і міжрегіональному рівнях.

Розглянемо на прикладі Харкова, як змінювалося представництво купців – гласних міської думи, протягом її діяльності з 1870 до 1914 рр.¹⁶

Чотириріччя	1	2	3	4	5	6
Рік	1871	1875	1879	1883	1887	1891
Купці та почесні громадяни з купецького стану	33 (46,5%)	34 (47,2%)	21 (29,2%)	39 (54,2%)	22 (30,6%)	20 (27,8%)
Представники інших “неподатних” станів	36 (50,7%)	35 (48,6%)	47 (65,3%)	29 (40,3%)	45 (62,5%)	46 (63,9%)
Представники “податних” станів	3 (4,2%)	3 (4,2%)	4 (5,6%)	4 (5,6%)	5 (6,9%)	6 (8,3%)
Загальна кількість обраних гласних	71 (100%)	72 (100%)	72 (100%)	72 (100%)	72 (100%)	72 (100%)

Табл. 3. Результати виборів до міської думи Харкова з 1871 по 1891 рр.
(за Міським положенням 1870 р.)

Чотириріччя	7	8	9	10	11	12
Рік	1893	1897	1901	1906	1910	1914
Купці та почесні громадяни з купецького стану	57 (71,3%)	37 (57,8%)	32 (48,5%)	30 (37,5%)	19 (23,8%)	17 (21,3%)
Інші “неподатні” стани	13 (16,3%)	26 (40,6%)	32 (48,5%)	45 (56,3%)	52 (65%)	50 (62,5%)
“Податні” стани	10 (12,5%)	1 (1,6%)	2 (3%)	5 (6,3%)	9 (11,3%)	13 (16,3%)
Загальна кількість обраних гласних	80 (100%)	64 (100%)	66 (100%)	80 (100%)	80 (100%)	80 (100%)

Табл. 4. Результати виборів до міської думи Харкова з 1893 по 1914 р.
(за Міським положенням 1892 р.)

Згідно з даними таблиці 3 найбільш вдалими за весь період чинності Міського положення 1870 р. для харківського купецтва були вибори 1883 р. Із 72 обраних гласних купецький стан представляли 39 осіб (54,2 %), що у десятки разів перевищувало відсоток цієї соціальної групи серед городян (за даними перепису 29 квітня 1879 р. їх кількість в Харкові становила менше 3 %, тоді, як спадкових

і особистих дворян – 9,8 %) ¹⁷. Найменшу кількість гласних-купців було представлено у так званій „інтелігентській” думі Харкова, обраній у 1891 р. під анти-купецькими гаслами – 20 осіб (27,8%). Саме у цей час, на межі 80–90-х рр. XIX ст., фінанси міста опинилися в катастрофічному становищі, зокрема у тому ж 1891 р. борги харківського міського самоврядування перевищили дійсну вартість майна, що знаходилось у його розпорядженні, більш ніж на 500 тис. руб. ¹⁸

Не дивно, що в ліберальній думці досить часто вади міського самоврядування пояснювалися превалюванням у ньому купецтва, на чому, зокрема, наголошували Д.І.Багалій і Д.П.Міллер у своїй відомій праці „История города Харькова” ¹⁹. Утім, подібні твердження, що базувалися на суб’єктивному баченні кожного автора, здебільшого були далекими від дійсності. Практичне і консервативне ставлення купецтва до міського самоврядування сприяло фінансовому процвітанню і розвитку благоустрою міст, у той час, як відсутність господарського досвіду в ліберальних діячів часто призводила до справжніх економічних криз. Так, обрана в 1891 р. у Харкові „інтелігентська” міська дума не тільки не поліпшила, а, навпаки, погіршила стан справ у міському господарстві. А вже діяльність наступної, „купецької” думи, що діяла з 1893 по 1897 рр., в якій 71,3% гласних виявилися купцями (цей показник став найвищим серед усіх міст України, де мало чинність Міське положення 1892 р.), була напрочуд успішною.

„Купецька” дума на чолі з тимчасовим купцем із дворян І.Т.Голенищевим-Кутузовим врятувала Харків від фінансового краху, вдало вирішила багато назрілих економічних проблем, у чому велику роль відіграли господарський досвід купців, які працювали в ній, і повна відсутність міжпартійної боротьби. Саме завдяки зусиллям „купецької” думи до кінця століття в місті з’явилося багато громадських споруд, було розширено інфраструктуру в галузях освіти та соціального забезпечення, розпочалося або було завершено будівництво багатьох вулиць і мостів. Зокрема, плани зі створення міського парку, що виношувалися серед членів попередніх скликань думи, вдалося довести до практичної реалізації в 1895 р., коли парковий комплекс площею в 25 квадратних десятин було передано у громадське користування. Завершилася модернізація рибного та кінного ринків, що дало можливість суттєво підвищити їх торгівельний обіг. В окраїнних районах міста розпочалася електрифікація вулиць, тоді, як у центрі міста ще використовувалися газові ліхтарі ²⁰.

Після змін до Міського положення 1892 р., що були запроваджені на практиці лише після нових виборів до міських дум у наступному році, губернатори отримали додаткові права на регламентування їх діяльності та відстоювання інтересів держави на місцевому рівні. По мірі посилення економічного становища купців для них все більшої ваги набувало право виборчого цензу. Поряд із цим, дедалі глибше входження до суспільного життя міст давало можливість неформального впливу на обрання чи переобрання в органах самоврядування ²¹. Тому зростання якісної соціальної переваги купецтва виглядає на цьому тлі майже логічним. У багатьох містах на межі століття розпочиналася епоха перетворення купецтва, у цілому підприємницького прошарку, на місцевих громадських діячів.

З іншого боку, після впровадження податкової реформи 1898 р., яка призвела до відчутного скорочення чисельності купецтва, зменшився і його вплив в органах міського самоврядування. Так, купці Харкова під час чотирьох наступних виборів до міської думи з 1901 по 1914 рр. хоча і продовжували залишатися впливовою силою в цьому органі самоврядування, утім, їх частка з кожними наступними

виборами відчутно зменшувалася (згідно з таблиці 4 з 48,5% у 1893 р. до 21,3% у 1914 р.). Зниження пояснюється суттєвим зростанням питомої ваги насамперед представників вільнонайманих професій, які все більше почали висуватися на відповідальні міські громадські посади. Як видно з таблиці 5, досить прикметною рисою Харкова на початку XX ст. було те, що в цьому великому торгово-промисловому й освітньому центрі поряд із купцями в міській думі з кожними наступними виборами динамічно набували ваги адвокати, лікарі, інженери, професори, службовці.

Гласні Харківської міської думи	Вибори 1901 р.	Вибори 1906 р.	Вибори 1910 р.
Купці	38	32	22
Лікарі	6	5	9
Інженери	4	5	10
Адвокати	1	6	10
Професори	10	14	7
Службовці громадських державних або приватних установ	4	12	23

Табл. 5. Склад Харківської міської думи за професійними групами (1901–1910 рр.)²² (кількість купців-гласних за цим джерелом дещо відрізняється від даних, які зафіксовані в дисертаційному дослідженні Ю.А.Белікова)

Таким чином, із початком XX ст. купецтво починає втрачати значення самостійної сили в управлінні міст, чому сприяла й помітна політизація громадського життя. Головну роль у міських думах стали відігравати не міжстанові суперечності, а різні політичні погляди. Це особливо помітним було у великих містах. Так, у Харкові, починаючи з виборів 1906 р., в органах міського самоврядування протистояли один одному не традиційні угруповання, що формувалися за становою належністю, а прихильники різних політичних поглядів – від ліволіберальних до консервативно-монархічних і націоналістичних. Активізації міжпартійної боротьби сприяла і нова система проведення виборів. Якщо до того голосування по кожному претенденту проходило окремо, то тепер виборець у спеціальному бланку повинен був просто вказати прізвища (не більше 80) тих осіб, за яких він віддавав свій голос. Гласними ставали 80 претендентів, що набрали найбільшу кількість голосів. Наступні 16 ставали кандидатами в гласні. Невід’ємними елементами передвиборчої боротьби стали агітація у пресі й укладання своєрідних виборчих списків, що орієнтували, кого слід внести до виборчого бюлетеня. Купецтво більше не було єдиною групою в органах міського самоврядування; відігравали певну роль лише окремі його представники, які діяли на боці різних партій і блоків²³.

Зменшення питомої ваги купецтва в органах міського самоврядування спостерігалось на початку XX ст. і в інших великих міських центрах України, як,

наприклад, у Києві, де до місцевої еліти впевнено входять представники вільно-найманих професій – насамперед професори, адвокати та лікарі. Вони не лише були гласними, а й висувалися на посади міських голів. Зокрема, у першій Київській думі (1871–1875 рр.) засідало помітно менше купців (27), ніж дворян і чиновників (43), утім купці-гласні об'єктивно посилювали свій вплив на ухвалення рішень думи та розподіл державних і міських замовлень між приватними підприємцями. Зокрема, членами та кандидатами міської управи в 1871 р. стали такі купці, як В.І.Гладін, Е.С.Задоменський, С.М.Личков та О.М.Некрасов, що були зафіксовані у купецькому реєстрі 1871 р.²⁴

Київ був не лише промисловим містом, він насамперед виконував функції адміністративного, гарнізонного та релігійного центру. У 1897 р. право голосу в Києві мали всього близько 3 тис. чол. із 258,2 тис. мешканців міста, тобто 1,16% населення. Вузькі межі політичного волевиявлення міського населення продовжували зберігатися і на початку ХХ ст. Як і в Харкові, у Києві після 1900 р. спостерігалось зниження частки купецтва серед гласних міської думи. Щоправда, згідно зі складом Київської міської думи в 1906 р.²⁵, де купці мали 13 із 74 мандатів, вони й надалі були чисельно найбільшою групою у надзвичайно строкатій за своїм соціальним складом думі.

Із початком ХХ ст. до Київської думи обирали все більше професорів університету та державних чиновників дворянського походження. Зі зниженням динаміки торгово-промислового розвитку та посиленням ролі в житті міської громади різних соціальних прошарків присутність купецтва в органах київського самоврядування зменшилася. Аналіз складу гласних дає також уявлення про територіальну специфіку Києва, адже вони віддзеркалювали соціальний профіль окремого виборчого округу. Зокрема, у Подільському виборчому окрузі було розташовано не лише чимало підприємств; тут щорічно відбувався Контрактовий ярмарок. Відтак із Подолу до міської думи обиралися майже виключно купці. Зокрема, у Київській думі весь час зберігала свою присутність як гласні така відома купецька династія з Подолу, як Кобці (три місця вони мали ще в першій думі)²⁶.

На Правобережній Україні, де процеси промислового розвитку мали поміркований характер, підприємцям, зокрема купецтву, для того, щоб утвердитися на верхівці міського життя, потрібно було постійно конкурувати з дворянами-поміщиками і чиновництвом. Водночас, поліетнічний характер міст цього регіону зумовив те, що більша частина гласних дум, які належали до купецького стану, були євреями. Якщо у складі міських органів самоврядування Харкова, Києва та навіть Катеринослава гласні єврейської національності були поодинокі, то в тих містах, що входили до смуги єврейської осілості, їх було досить багато, зокрема, у такому губернському центрі, як Житомир. Перша пореформена дума тут розпочала роботу лише в 1876 р., коли набуло чинності нове Міське положення. Наприклад, у 1885 р. гласні єврейської національності посіли більше третини із 66 місць у Житомирській думі²⁷. Євреї тут і після 1892 р. мали змогу обиратися до міської думи без будь-яких обмежень. Однак представники цієї національності ніколи не обіймали посади міського голови не тільки в Харкові, Катеринославі, Києві, а й навіть у Житомирі.

Натомість в іншому великому місті – Катеринославі, де впродовж усього часу його існування в органах міського самоврядування домінувало купецтво, їх чисельність у думі та управі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишалася стабільною. Так, до складу представницьких міських зборів, що вперше зібралися на своє засідання 16 березня 1787 р., міське купецтво делегувало Афанасія Горяїнова, Івана

Перекрестова та Якова Неродіна. Усі 10 гласних думи міським головою обрали купця Івана Шевелева. Через більш, ніж століття, в органах самоврядування Катеринослава теж спостерігалася помітна чисельна перевага купців, зокрема, у 1913 р. їх тут нараховувалося до 30 осіб²⁸.

Катеринославу, як промисловий і адміністративний центр Новоросії, став винятком серед великих українських міст стосовно того, що позиції купецтва тут як у думі, так і на посаді міського голови залишалися непохитними. Посаду міського голови Катеринослава, яку з 1787 р. до 1919 р. за виборами посідало 30 осіб, найчастіше обіймали саме представники купецького стану. Зокрема, до 1885 р. тут усі міські голови були виключно купцями²⁹. З останньої чверті XIX ст., коли в Катеринославі розпочався промисловий бум, чільна роль підприємницької еліти на чолі з купецтвом навіть посилювалася. Останнє не лише делегувало більшу частину гласних, а й регулярно висувало зі свого складу міських голів. У Катеринославській думі гласним-купцям – на противагу дворянам та представникам інших станів – у період із 1870 по 1914 рр. постійно належало більше половини місць.

До 1870-х рр. на посаді бургомістра в містах України звичним явищем було бачити купця. Наприклад, серед керівників громадського управління в Харківській губернії в 1866 р. із 12 міських голів тільки один не був купцем. До впровадження Міського положення від 16 червня 1870 р. саме вони найчастіше ставали справжніми лідерами місцевого купецтва, як найбільш шановні і впливові його представники. Зокрема, у Харкові цю посаду займали члени відомих купецьких династій – О.О.Скринник (1862–1866 рр.) і М.Д.Шатунов (1867–1871 рр.), у Сумах – найбагатші купці-цукрозаводчики Д.І.Суханов (до 1870 р.) і І.Г.Харитоненко (1871–1873 рр.)³⁰.

Згодом, із розширенням прав і компетенції органів міського самоврядування, представники цього стану втрачають монополію на посаду міського голови. Проте і надалі купці досить часто обиралися міськими головами та їх заступниками, адже вони не тільки розпоряджалися власними та мали доступ до корпоративних фінансових засобів, а й були досить впливовими постатями в міській громаді. Із погляду ієрархії цінностей купецтва, які перебували на відповідальній громадській роботі, посада міського голови сприймалася водночас і як державна служба, і як служіння загальногромадському, загальноміському благу, що відповідало службовій етиці, запровадженій у Росії разом із „Табелем про ранги”. Крізь діяльність голів багатьох міст проступала шкала цінностей, визначальним мірилом якої були відданість обов’язку, економія часу та громадський інтерес. Вони встановлювали відносини з державними органами влади на губернському й центральному рівнях, спираючись на представників свого стану в органах місцевого самоврядування, активно сприяли розвитку місцевої економіки, розбудові міської інфраструктури, спорудженню об’єктів соціального, культурно-освітнього і релігійного призначення.

Наприклад, купець 1-ї гільдії І.Г.Харитоненко, будучи сумським міським головою, сприймав цю посаду як важливий громадський обов’язок, делегований йому місцевою громадою, намагався сумлінно виконувати її настанови. Зокрема, у січні 1871 р. Іван Герасимович, на той час уже досить відомий підприємець не тільки на Харківщині, а й у країні, звернувся з листом до обергофшталмейстера П.П.Дурново, в якому висловив прохання про фінансову підтримку його зусиль зі зведення в Сумах будівлі думи, банку та організації пожежної служби (“виявити своє високе благовоління й ошчасливити задум цей своїм прихильним ставленням”).

Від імені всіх громадян міста І.Г.Харитоненко, як кавалер ордену св. Анни 3-го ступеня та почесний громадянин м. Сум, користуючись нагодою, наперед висловив свою щирю вдячність покровителю „за Ваше благодворне управління країною, а також почуття законності і справедливості, які Ви незмінно виявляли під час розгляду всіх попередніх питань, що стосувалися громадян міста Суми”³¹. П.П.Дурново (у майбутньому – міністр внутрішніх справ) відреагував належним чином, надіславши кур’єром для початку 1 тис. руб. Із наведеного епізоду І.Г.Харитоненко постає перед нами освіченим підприємцем, патріотом свого міста та людиною, яка свій авторитет серед можновладців намагається використати в тому числі й для вирішення нагальних громадських справ.

Катеринославський купець О.Я.Толстиків належав до тих підприємців, які на громадських посадах самовіддано працювали на благо міста. Родом із Тульської губернії (народився 1840 р.), він був одним із тих багатьох купців, які відгукнулися на урядовий заклик переселитися до Новоросії. У віці 30 років (у 1870 р.) О.Я.Толстиків відкрив у Катеринославі на Катерининському проспекті фірму з продажу залізних виробів³². Його діяльність із цього часу і протягом наступних 35 років як гласного, участь у різних комісіях та, особливо, упродовж кількох термінів перебування на посаді міського голови (1889–1893, 1901–1905 рр.) розгорталася в річищі динамічного економічного розвитку міста. Лише з 1900 по 1902 рр. міський бюджет збільшився втричі – з 692 тис. руб. до 2 млн 210 тис. руб. Саме в цей період, за головування О.Я.Толстикова, були реалізовані такі проекти, як оновлення міського парку з літнім театром, спорудження нової будівлі міської думи та численних освітніх закладів і установ соціального призначення, брукування багатьох вулиць й влаштування їх електричного освітлення³³.

Із часу запровадження Міського положення від 16 червня 1870 р. депутати дум складалі присягу, утім, як це видно зі змісту присяги гласних Харківської думи, у ній взагалі не фігурували такі поняття, як „місто” або „громадянин”, натомість найвищим пріоритетом в їхній діяльності мали бути „Бог, імператор і вітчизна”³⁴. На практиці поліетнічне за своїм складом купецтво в міських думах відстоювало інтереси як громадські, так і свого прошарку. Через органи міського самоврядування воно активно розвивало місцеву торгівлю, промисловість, транспорт, підтримувало розбудову міської інфраструктури – будівництво мостів, доріг, ринків, систем водопостачання та електрифікації, а також спорудження об’єктів соціального, культурно-освітнього і релігійного призначення – училищ, дитячих садків, будинків для безпритульних і престарілих, церков. Важливим мірилом оцінки діяльності будь-якої міської думи були будівельні проекти, завдяки яким інфраструктура міста значно покращувалася. Урбаністичний характер центральних проспектів, нові адміністративні і торгово-фінансові споруди, забезпечення водопостачанням, каналізацією, а згодом і електроенергією стали основними індикаторами „культурності” більш-менш значних міст. Це стосувалося, насамперед, найбільших із них – Одеси, Києва, Харкова, Катеринослава.

У Харкові, наприклад, ще при дореформеній „купецькій” думі в 1860-х рр. виникли міський громадський банк, Олександрівська лікарня, Маріїнське жіноче училище, що згодом підпорядковувалися органам міського управління. Тоді ж почалася розробка питань про заснування біржі, митниці, водогону та інших проектів³⁵.

Виступи під час думських дебатів дають підстави говорити про те, що підприємці керувалися в них своїм власним життєвим досвідом. Так, коли катеринославський купець М.Мірошніченко торкався теми ринків, торгової маржі чи

режиму роботи торгових точок, він добре знався на предметі розмови. На сесіях думи він неодноразово виступав із приводу зменшення розмірів збору за торгове місце під час міських ярмарків, обґрунтовуючи це тим, що „значення катеринославських ярмарок помітно впало, і чимало торговців з огляду на високий збір за торгове місце воліють залишатися вдома, замість того, щоб вирушати в дорогу”³⁶.

Купці брали участь у думських дискусіях як гласні, що приймали рішення про розподіл громадських коштів, так і як претенденти, підрядники чи платники податків, будучи пов’язаними нормами договорів та приписами. Основним джерелом багатства будь-якого міста був його економічний потенціал, торгівля і промислове виробництво, які водночас розвивали сферу послуг, що піднімала ціни на нерухомість. Предметом першочергової турботи міських дум завжди був збалансований бюджет. Близько 1900 р. „головним багатством міста Катеринослава” вважалася нерухомість, до якої зокрема входили 4619 десятин землі, 146 крамниць, складів, торгових ярмаркових яток і павільйонів. Ця власність разом з іншими джерелами доходів давала місту прибуток у розмірі 306 тис. руб., що становило 44,8% всіх надходжень міста. Другим за значенням джерелом міської скарбниці вважався податок на нерухомість, 10% надходжень від якого залишалися місту, що дорівнювало 124 884 руб. (становило 18,3% всього бюджету). Сюди ж слід додати податки на діяльність закладів торгівлі та промисловості, а також візників, які давали 80 075 руб., або 11,7% усіх прибутків. Додаткові резерви міської скарбниці на цей момент становили 142 357 руб. Ці дані про бюджет Катеринослава в 1900 р. свідчать про високу економічну привабливість міста над Дніпром, яка пішла на користь не лише підприємцям, а й усьому місту³⁷.

Міські управи, поряд з іншим, здійснювали нагляд за спорудженням нових підприємств та промислових комплексів. Будівництву передувала процедура аукціону. Створені з членів міської управи комісії здійснювали її інспектування. Остаточний дозвіл отримували лише ті підприємці, які письмово могли гарантувати випуск певних обсягів продукції або надання необхідних послуг і погоджувалися із запропонованою ціною. Купцям дозволялося будувати фабрики на території міста лише за погодженням із міською владою та після сплати вартості оренди землі. Території заводів, як правило, орендувалися. Натомість великі підприємці намагалися придбати землю здебільшого в повному обсязі майнових прав. Але їм доводилося проходити шлях через органи міської управи, а згодом – чекати затвердження на рівні губернії та відповідного міністерства.

Депутатство в міській думі давало можливість купцям швидше долати бюрократичну тяганину щодо створення торгових закладів чи промислових підприємств, розширення існуючих виробництв. Взагалі, коли підприємець звертався до губернського правління з клопотанням про спорудження заводу або нового фабричного корпусу, то міг розраховувати на дозвіл лише тоді, коли це не вимагало від держави фінансових витрат, гроші інвестувалися у власну землю, і від створеного виробництва не очікувалося жодних соціальних наслідків. Так, харківський купець 1-ї гільдії М.Серіков у 1893 р., отримавши дозвіл від губернатора на заснування в цьому місті машинобудівного заводу, добився швидкого затвердження проекту Харківською міською управою і в тому ж таки році розпочав будівництво підприємства³⁸.

Конструктивній роботі багатьох представників купецького стану віддавали належне і міські виборці, і діячі місцевого самоврядування, незалежно від їхньої партійної приналежності. Так, катеринославський купець 1-ї гільдії, спадковий почесний громадянин, комерції радник М.С.Копилов із 1893 по 1918 рр. безперервно

виконував обов'язки гласного міської думи. Його характерною рисою були громадська діяльність на користь Катеринослава та його мешканців і велика доброчинність. Він був власником торговельно-промислових підприємств – будівельних, лісових, борошномельних, вугільних копалень (окремі з них залучалися до будівництва Катерининської залізниці і заводу Брянського товариства), друкарні „М.С.Копилов”, засновником популярної в Катеринославі газети „Придніпровський край” (1898–1917 рр.). Поряд із цим, директор дитячого притулку, голова правління товариства незаможних учнів комерційного училища і член його опікунської ради, Мина Семенович Копилов особливо щедро жертвував кошти на навчальні заклади. Так, на спорудження будівлі Катеринославського вищого гірничого училища він виділив 50 тис. руб., був одним з ініціаторів заснування в місті вищих жіночих курсів, перетворених у 1918 р. на університет. 30 липня того року на засіданні міської думи, присвяченому питанню про затвердження статуту університету, йому було оголошено подяку³⁹.

Як ми з'ясували, у пореформений час купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України та окремих регіонах, де успішно розвивалася торгівля й промисловість. Серед губернських міст домінування купців увесь час спостерігалось в Катеринославі, до початку ХХ ст. – у Харкові й Одесі, водночас у Києві та Житомирі їм постійно на заваді ставало дворянство, що не бажало поступатися своїми соціальними амбіціями і становищем, та чисельно зростаюча інтелігенція, насамперед представники „вільних професій”.

У статусі гласних міських дум та їх виконавчого органу – управ, купецтво мало змогу розпоряджатися додатковими ресурсами економічного і соціального впливу, нагромаджувати культурний капітал для себе і для міської громади. Дума була тим простором, який сприяв соціальній інтеграції купців до громадського життя міста. Високий рівень присутності в органах міського самоврядування забезпечував представникам цієї верстви вплив на розвиток інфраструктури, комунікативних мереж та інших сегментів простору соціально-економічного і культурно-громадського життя. Через свою діяльність на виборних посадах купці сприяли суспільному згуртуванню міської громади, ставали відомими місцевими діячами.

¹ Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – Москва, 1987. – С. 68–128.

² Докладніше див: *Дитятин И.И.* Устройство и управление городов в России: В 2-х т. – Т. 2. – Ярославль, 1877. – С. 143–242.

³ Свод законов Российской империи: В 15 т. – С.-Петербург, 1857. – Т. 9: Законы о состояниях. – С. 507.

⁴ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – С. 134.

⁵ Там само. – С. 135.

⁶ *Скальковский К.* Воспоминания молодости: 1843–1869. – С.-Петербург, 1906. – С. 293.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – 2-е собр. – Т. 45. – № 48498.

- ⁸ Дані взято: *Нардова В.А.* Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика. – Ленинград, 1984. – С. 70.
- ⁹ Вестник Европы. – 1882. – Т. 6. – Кн. 11. – С. 378–384.
- ¹⁰ *Писарькова Л.Ф.* Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 года // История СССР. – 1989. – №6. – С. 153–154.
- ¹¹ *Беліков Ю.А.* Вказ. праця. – С. 138.
- ¹² *Писарькова Л.Ф.* Указ. соч. – С. 154.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ ПСЗ РИ. – 3-е собр. – Т. 12. – № 8708.
- ¹⁵ Дані взято: *Нардова В.А.* Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – С.-Петербург, 1994. – С. 35.
- ¹⁶ Дані таблиць 3 і 4 взято: *Беліков Ю.А.* Вказ. праця. – С. 259–260.
- ¹⁷ Харьковский календарь на 1883 год. – Харьков, 1882. – С. 176–179.
- ¹⁸ Выборы гласных думы и городского головы в Харькове и краткий очерк деятельности городского самоуправления за последние шесть лет. – Харьков, 1892. – С. 14–17.
- ¹⁹ *Базалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905: В 2-х т. – Репринт. изд. – Т. 2. – Харьков, 1993. – С. 292–336.
- ²⁰ Там само. – С. 306, 320.
- ²¹ *Нардова В.А.* Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – С. 35.
- ²² Дані взято: Справочник по городскому общественному управлению Харькова. – Харьков, 1913. – С. 101.
- ²³ *Беліков Ю.А.* Вказ. праця. – С. 144–145.
- ²⁴ *Кулінська С.Й.* Київ у другій половині XIX ст. – С. 78; Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 163. – Оп. 55. – Спр. 19. – Арк. 74–77.
- ²⁵ Там само. – Оп. 7. – Спр. 1780. – Арк. 179.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. – С. 71; Киевлянин. – 1877. – 18 июня. – № 72. – С. 2; 20 октября. – № 125. – С. 2.
- ²⁸ *Лазебник В.І.* Як працювала Катеринославська міська дума // 3 минувшини Подніпров'я: Зб. матер. наук. конф., присвяченої Міжнародному дню музеїв (Дніпропетровськ, 17 травня 1994 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 101.
- ²⁹ *Набиркин Н.А.* Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава. – Екатеринослав, 1910. – С. 18.
- ³⁰ *Беліков Ю.А.* Вказ. праця. – С. 135.
- ³¹ Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург. – Ф. 934. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 2.
- ³² *Болсуновський С.* Катеринослав–Дніпропетровськ – 225. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 17.
- ³³ Дніпропетровськ: минуле і сучасне. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 422.
- ³⁴ Див: Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 45. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 2800. – Арк. 11.
- ³⁵ *Беліков Ю.А.* Вказ. праця. – С. 135.
- ³⁶ Журналы Екатеринославской городской думы, май–август 1885. – Екатеринослав, 1886. – С. 17.
- ³⁷ *Камайский П.* О финансах Екатеринослава // Днепровская молва. – 1900. – 6 февраля. – № 6. – С. 2.
- ³⁸ ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 6960. – Арк. 4.
- ³⁹ *Болсуновський С.* Вказ. праця. – С. 21.